

JOZEF HYRJA [ED.]

TISOVI POZA CHRBÁT

PRÍBEHY ODPORU VOČI LUDÁCKEMU REŽIMU

Jozef Hyrja (ed.)

TISOVI POZA CHRÁT

PRÍBEHY ODPORU VOČI ĽUDÁCKEMU REŽIMU

OBSAH

Predslov

Jozef Hyrja

9

„Oni sú tiež ľudia!“ Príbehy pomocníkov

Monika Vrzgulová

13

Ženy proti štátu. „Kriminálne“ potraty v čase Slovenskej republiky (1939 – 1945)

Denisa Nešťáková

31

Ladislav Szathmáry. Vyslanec, ktorý sa Tisovi obrátil chrbtom

Dušan Segeš

53

„Zblúdilé ovečky národného košiara“. Juhoslovanskí Slováci proti Tisovmu štátu a režimu

Anton Hruboň

77

**Zametené pod koberec – hlavne, aby sme dobre
reprezentovali!**

Eva Škorvanková

95

Atentát na ministra vnútra Alexandra Macha

Filip Pavčík

109

**O študentoch, ktorí bojovali proti hákovým
krížom olejovou farbou**

Soňa Gyarfašová

119

**„Tiso, Tuka, kde je múka?“ Blahobyt alebo
život na prídel?**

Eva Škorvanková

133

Vzbura v Hlinkovom meste

Stanislav V. Chytka

153

Povstalecký rozhlas v Banskej Bystrici

Jana Odrobiňáková

175

**Veľmi neobvyklý Pohotovostný oddiel
Hlinkovej gardy**

Stanislav V. Chytka

203

Chaviva Reicková a jej misia

Martin Posch

217

Zajatí Američania sa mali ako na dovolenke

Miroslav Barič

231

**Neobyčajný príbeh Imricha Erösa –
zo slovenskej armády do odboja**

Martin Posch

249

Horár Mihálik zachránil sedem Američanov

Miroslav Barič

265

Slovo v neslobode

Katarína Zavacká

283

**Namiesto doslovu:
Jozef Tiso a jeho interakcie so
židovskou komunitou**

Tomáš Stern

303

Predslov

O ľudáckej Slovenskej republike sa už popísalo mnoho – od komplexných prác až po spracovanie konkrétnych udalostí či životopisov viac i menej známych osobností. K dispozícii máme seriózne vedecké výskumy, knihy a odborné štúdie, popularizačné články, memoáre či eseje, ale aj revizionistickú až konšpiračnú literatúru, ktorá má s vedou pramálo spoločného. Práve tá dokazuje, že Slovensko sa s touto temnou kapitolou svojich dejín dodnes nevyrovnalo. O vojnovej Slovenskej republike sa stále šíri množstvo mýtov. Ľudácka a neoľudácka propaganda a apologéti tohto zločineckého režimu o ňom dodnes vytvárajú klamlivý obraz. Vojnový štát na čele s prezidentom Jozefom Tisom bol podľa nich idylickým obdobím našich dejín, v ktorom sa darilo ekonomike, neexistovala nezamestnanosť, fungovalo poľnohospodárstvo a priemysel, prezident Jozef Tiso pomáhal židom udeľovaním tisícov výnimiek, holokaust sa nestal alebo my, Slováci, zaň nenesieme zodpovednosť, a celkovo to bolo obdobie prosperity a blahobytu slovenského národa. Ľudia, ktorí sa zastávajú Tisa a jeho režimu, dodnes tento obraz o „slovakštáte“ živia.

Jednou z kľúčových úloh historikov a sociálnych vedcov, ktorí sa venujú problematike slovenského ľudáckeho režimu, je apologétov konfrontovať a tieto mýty vyvracať. Spôsobov, ako to dosiahnuť, je viacero. V tejto knihe sme sa rozhodli predstaviť ľudí a udalosti, ktoré uvedený obraz o slovenskom štáte búrajú. Napriek tomu, že mnohí

Slováci arizovali židovský majetok, udávali svojich susedov, boli aktívnymi členmi Hlinkovej gardy, ktorá sa podieľala na deportáciách a vraždení, našli sa aj takí, ktorým svedomie nedovolilo nečinne sa prizerať. Je dôležitou úlohou vedcov, ale aj nás všetkých ako občanov tejto krajiny, rozprávať ich príbehy. Ľudákom sa napriek enormnej snahe nikdy nepodarilo úplne ovládnuť súdny systém ani vysoké školy a ďalšie inštitúcie, v ktorých sa zachovali zvyklosti a myslenie z demokratického Československa. Bránili ich totiž bežní občania – niektorí otvorene, iní skryte. Veľa Slovákov proti režimu bojovalo – tí, ktorí mohli, vojensky v zahraničí a tí, ktorí nemohli, rôznymi spôsobmi doma.

Odras týchto udalostí je stále živý v pamäti nejednej rodiny na Slovensku. Pomohli ich zachovať pamätníci – starí rodičia, príbuzní či susedia, priami účastníci aj pozorovatelia. Niekoľko takýchto príbehov poznám z rozprávania rodinných príslušníkov aj ja. Keď sa mená židovských susedov objavili na súpise a hrozila im deportácia, našiel sa dobrodinec, ktorý sa odhodlal k odvážnej akcii. Napriek hroziacemu nebezpečenstvu vyrezal stránku z knihy, v ktorej bol zoznam ľudí určených na deportáciu. Zachránil tak životy niekoľkých rodín, ktorých mená sa zhodou náhod nachádzali práve na onej strane. Tento kus papiera, ktorý zmenil ľudské osudy, dodnes uchováva v jeho rodine ako najväčší poklad. Alebo prípad predstieranej arizácie, keď slovenská rodina strážila obchod židovským priateľom, dúfajúc v ich návrat domov po vojne. Bohužiaľ, z rodiny nikto neprežil, no časť pozostalosti a pamiatku na nich uchováva dodnes. Známi alebo bezmenní dobrodinci sa týmito skutkami zapísali do pomyselného zoznamu hrdinov, vďaka ktorým sa podarilo uchrániť starých rodičov, otcov a mamy, deti aj vnúčatá pred istou smrťou. Môže sa to zdať samozrejmé, jednoduché, či pochopiteľné... ale je to oveľa viac. Ich činy sú hrdinské, obdivuhodné a nasledovaniahodné. Nepoznáme presný počet takýchto hrdinov všedných dní. Mnohé z ich príbehov už navždy upadli do zabudnutia, lebo ich nikto nespísal, ale tie, čo si pamätáme, by sme mali uchovať. Nie je dôležité, či sa ten-ktorý skutok odohral lokálne a mal dopad „iba“ na osudy niekoľkých ľudí, či sabotáž zastavila prácu fabriky alebo trasu vlaku iba na pár dní, či sa diverzná akcia dotkla najvyšších

predstavitel'ov štátu alebo len miestnych pohlavárov – každý vzdor bol dôležitý a nespochybniteľne prispel k porážke režimu, a čo je najdôležitejšie, k záchrane ľudských životov.

Slovami etnologičky Moniky Vrzgulovej: „V čase, keď židia strácali občianske i ľudské práva, keď sa ich majetok stával „platidlom“ pre slovenských občanov za ich lojálnosť voči režimu, našli sa medzi nimi takí, ktorí sa rozhodli nerešpektovať názor politických i cirkevných autorít. Rozhodli sa konať tak, ako sa podľa nich mal správať slušný sused, kresťan a človek. Boli to ľudia vnútorne slobodní, nerezignovali na ľudskosť v podmienkach neslobody...“ V knihe prinášame príbehy civilného aj vojenského odporu voči ľudáckemu režimu, ktoré pootvoria dvere do neprebádaného sveta malých aj veľkých hrdinských činov obyčajných ľudí. Slovenskí vedci a publicisti píšú o ľuďoch, ktorí sa nebáli postaviť Tisovi, gardistom ani vlastnému strachu. Boli to jednotlivci, ktorí mali silu, odhodlanie a odvahu konať „Tisovi poza chrbát“.

Jozef Hyrja

kapitola I

„Oni sú tiež ľudia!“ Príbehy pomocníkov¹

Monika Vrzgulová

Holokaustu, osudom židov² v období rokov 1938 – 1945 na území dnešnej Slovenskej republiky sa venujem od roku 1995.

Vtedy som sa stala súčasťou tímu, ktorý na Slovensku realizoval vôbec prvý výskum problematiky holokaustu s využitím metódy oral history.³ Bola to pre mňa premiéra, dokonca dvojnásobná: prvé profesionálne stretnutie s problematikou holokaustu aj s aplikovanou výskumnou metódou. Nakrúcali sme videosvedectvá s preživšími holokaust. Rozprávali sme sa so židovskými obyvateľmi Slovenska, z ktorých mnohí po polstoročí prvý raz rozpovedali svoje životné príbehy nielen svojim príbuzným či blízkym priateľom, ale aj nám, neznámym „cudzincom“. A niektorí o tom hovorili vôbec po prvýkrát, keďže dovtedy neboli schopní zveriť sa so svojimi zážitkami ani najbližším.⁴

1 Text vznikol v rámci výskumného projektu VEGA Vojnový slovenský štát a holokaust v aktuálnom spoločenskom diskurze (etnologický pohľad), 2017 – 2020, vedúci riešiteľ Peter Salner. Výskum som realizovala na Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Studies v United States Holocaust Memorial Museum vo Washingtone D. C., vďaka štipendiu rodiny Gunzenberger-Reichman v roku 2018.

2 Slovenská gramatika pozná písanie slova Ž/žid v dvoch podobách. V texte používam písanie tohto slova s malým „ž“.

3 Metóda oral history je kvalitatívna metóda výskumu založená na rozhovore bádateľa a pamätníka/narátora. Jej výsledkom je životný príbeh človeka alebo spomienka na určité obdobie jeho života, rozhovor môže byť zameraný len na určitú špeciálnu tému, na ktorú je narátor (pamätník) odborník. Využíva sa predovšetkým na skúmanie marginalizovaných skupín obyvateľstva alebo na skúmanie historických období či udalostí, ku ktorým nie je dostatok písomných prameňov.

4 Projekt sa na Slovensku realizoval v rokoch 1995 – 1997. Bol súčasťou

Tento dvojročný výskum určil moje ďalšie profesijné smerovanie, ale ovplyvnil ma aj ľudsky. Problematika holokaustu, resp. spomienky naň, sa stali mojou výskumnou témou na celé ďalšie desaťročia.

Stovky príbehov

Keď dnes počujem slovo holokaust, v hlave sa mi okamžite vynárajú fragmenty stoviek príbehov, osobných výpovedí a reflexií, ktoré som počula priamo z prvej ruky – od židovských preživších alebo od nežidovských očitých svedkov tohto obdobia. Ďalšie som zas čítala spracované do memoárovej alebo umeleckej literatúry. Pri slove holokaust myslím na to, ako ľudia reagovali a konali počas tohto krutého obdobia, ale aj potom. Ako sa v tých časoch rozhodovali, či budú poslušnými vykonávateľmi príkazov, či sa budú riadiť zákonmi štátu alebo vlastného svedomia? Ved' platné zákony a nariadenia sa často priedili ich morálke a etike, pretože odobrovali a prikazovali diskrimináciu, okrádanie a ponížovanie ich susedov, spolužiakov, kolegov a priateľov. Tí, ktorí sa rozhodli konať proti platným zákonom, pripravovali sa na akciu, pomoc alebo konali spontánne? Pomáhali ľuďom, ktorých poznali, alebo aj neznámemu človeku v ohrození? Určite každý, kto sa o túto tému zaujíma, si už dnes môže vyberať z rôznorodých zdrojov a vytvoriť si istú predstavu o tom, ako sa žilo na území dnešného Slovenska od konca 30. do polovice 40. rokov minulého storočia. Ako etnologička sa opieram prevažne o výsledky kvalitatívneho výskumu, často používam práve metódu oral history zameranú na získanie životných príbehov, prípadne robím s pamätníkmi rozhovory o konkrétnej téme či o konkrétnom historickom období.

dlhodobého medzinárodného projektu, ktorý viedla univerzita Yale v Spojených štátoch amerických. Nakrútené rozhovory sú k dispozícii v tamojšom Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies. Na Slovensku sú súčasťou archívu oral history Nadácie Milana Šimečku, ktorá u nás projekt zastrešovala. O samotnom projekte a jeho význame i výsledkoch vzniklo niekoľko špeciálnych publikácií a štúdií (niektoré sú uvedené na konci textu). S videorozhovormi dodnes systematicky pracuje napr. etnológ Peter Salner, ako aj autorka tohto príspevku. Obaja boli súčasťou výskumného tímu.

Pri práci využívam aj výsledky výskumov kolegov historikov, aj iných sociálnych a humanitných vedcov. Ich poznatky a názory sú pre mňa dôležité.

Rada by som sa podelila o zopár informácií z fragmentov rozhovorov, nad ktorými premýšľam, pretože otvárajú vážne a na Slovensku prehliadané otázky. Rozhovory som získala počas výskumu zameraného na spomienky očitých svedkov holokaustu z prostredia nežidovskej majority.⁵ Zaujímali ma skúsenosti a zážitky bežných Slovákov a Sloveniek, ich každodenný život za vlády Ľudákov na Slovensku, resp. vlády admirála Horthyho či neskôr Szálasiho Šípových krízov v Maďarsku.⁶ V oboch štátoch vtedy antisemitizmus povýšili na dôležitú súčasť vládnej politiky. Myšlienku národného štátu postavili nad demokratické princípy a humanizmus.

Príbehy, ktoré mám na mysli, sa odohrali na území slovenského štátu (1939 – 1945).

Z rozhovorov so slovenskými pamätníkmi, ktorí boli ochotní prehovoriť do mikrofónu (a niektorí dokonca pred kamerou), vyplynulo, že počiatočná eufória, ktorú u mnohých obyvateľov vyvolal vznik vlastného štátu (14. marca 1939), sa rýchlo vytrácala. Dôvodom bolo čoraz autoritatívnejšie vládnutie Ľudákov, predstaviteľov vládnej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Radosť postupne vystriedali obavy z budúcnosti, nedôvera k ľuďom okolo a strach o seba a najbližších. Historik Ivan Kamenec vo svojej eseji

5 Tento projekt bol súčasťou medzinárodného projektu United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) sídliaceho vo Washingtone D. C. s názvom Oral History Documentation Project: Crimes against Civilian Populations during WW2: Victims, Witnesses, Collaborators and Perpetrators. Na Slovensku sa realizoval v rokoch 2011 – 2016 a ja som bola koordinátorkou jeho slovenskej časti. Počas jeho realizácie sme urobili okolo sto rozhovorov. Väčšina z nich je dnes prístupná na stránke www.ushmm.org.

6 Na tomto mieste chcem len pripomenúť, že ak realizujeme v súčasnosti na Slovensku výskum problematiky holokaustu, pamätníci mohli toto obdobie zažiť v troch odlišných „verziách“. Závisí to od toho, či ich lokalita v danom čase patrila pod nacistické Nemecko (ako napr. Devín a Petržalka), pod horthyovské Maďarsko (oblasti dnešného južného a východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi) alebo pod Ľudákmi ovládaný zvyšok Slovenska. Pamätníci sa nemuseli pohnúť z miesta, menili sa hranice a s nimi aj režimy a životné podmienky.

(Kamenec, *Fenomén...* 1992, s. 37 – 43) presvedčivo dokumentoval všadeprítomnosť tohto nepríjemného pocitu, ktorý je príznačný pre spoločnosť, kde nemá sloboda názorov a prejavu zelenú.

Naši respondenti spomínali, že boli tiež kategorizovaní a diskriminovaní. Židia boli označení ako nepriatelia slovenského národa číslo jeden (a zviditeľnení povinnosťou nosiť žltú šesťcípú hviezdu). Kto je žid, určovala definícia vytvorená a schválená vládnuou štátostranou. Zo spomienok pamätníkov však vyplýva, že ako občania druhej kategórie sa začali cítiť aj slovenskí obyvatelia iného ako rímskokatolíckeho vierovyznania, ľudia zo zmiešaných česko-slovenských či slovensko-židovských rodín. Rovnako dopadli vyznávači demokratických princípov medzivojnového Československa. Boli zaradení ako „čechoslovakisti“, prípadne ako „buriči“ či nespoľahliví, len preto, že sa im nepáčila konfrontačná nacionalistická politika vtedajšieho slovenského štátu.

O čom teda hovoria svedkovia tohto obdobia? Na čo spomínajú? Ako realita ľudáckej politiky zasiahla do ich životov?

Tí, ktorí nepodľahli strachu ani propagande

Čiastočnú odpoveď nachádzam v spomienkach dvoch žien, ktoré boli po vzniku slovenského štátu čerstvo dospelé. Rozhovory s nimi sme získali počas vyššie spomínaného medzinárodného projektu, keď sme sa stretli s takmer stovkou nežidovských očitých svedkov. Získané príbehy predstavujú reálie každodenného života, ako nám ich rozpovedali takmer po 70 rokoch.

Obe pamätničky som vybrala preto, lebo pre mňa reprezentujú istú špecifickú skupinu ľudí žijúcich na vtedajšom Slovensku. Takých, ktorí nepodľahli strachu a ľudáckej propagande, ale riadili sa predovšetkým vlastnými morálnymi zásadami, skúsenosťami, citom a rozumom. Dva ženské príbehy, jeden z dediny, druhý z mestského prostredia, prvý z východného, druhý zo západného konca Slovenska. Predstavujú dva malé, ale dôležité kamienky z veľmi komplikovanej mozaiky životných osudov tých, ktorí v tom čase žili v našej krajine.

Vznik slovenského štátu v marci 1939 predovšetkým vďaka ľudáckej propagande vzbudzoval u mnohých príslušníkov slovenskej majority najmä spočiatku pocity hrdosti. Až neskorší spoločenský vývoj spojený aj s protižidovskou politikou spôsobil, že začali konať inak, ako diktoval Tisov ľudácky režim. (Zdroj: MV SR, SNA, f. STK, foto č. 00127)

Zuzana (1921) bola v časoch, na ktoré spomínala, ešte slobodné dievča. Žila vo východoslovenskej dedine, kde sa každý s každým poznal.⁷ Jedno z ôsmich detí. Pochádzala z obyčajnej roľníckej rodiny, ktorá sa o spoločný dvor delila so židovskými susedmi. Tí mali

⁷ Mená osôb aj lokalít som v oboch prípadoch buď zmenila, alebo zamlčala. Rozhovor s prvou pamätníčkou je uložený v archívnych zbierkach United States Holocaust Memorial Museum, www.ushmm.org, RG Number: RG-50.688.0014.

desať detí, o ktoré sa starala predčasne ovdovelá mama. Na tom dvore žili, vychovávali deti, pracovali a susedsky si vypomáhali. Mali blízke, priateľské vzťahy.

„...tak sme vyrastali spolu, a to na jednom dvore, tak viete, že sme žili ako jedna rodina, my sme plakali, jak oni ich už prenasledovali. Oni chudáci sa báli, tak my sme ich ukrývali, koľko sa len dalo, že by len sme ich zachránili... my sme žili ako jedna rodina... my deti a ich deti, to boli spolu susedia,“ spomínala Zuzana.

Židovskí susedia neboli pre ňu cudzí. Boli síce iní, ale nie neznámi. Vedela o ich odlišných sviatkoch, špeciálnom stravovaní, poznala ich rodinné vzťahy a pomery. Vďaka spoločnému priestoru, tráveniu pracovného i voľného času, aj sviatočných chvíľ sa vo svojej inakosti navzájom rešpektovali a uznávali. Obraz žida ako nepriateľa slovenského národa, ktorý šírila štátna propaganda, sa pre Zuzanu vonkoncom nespájal s jej židovskými kamarátkami a ich mamou. Preto, keď obecný sluha uprostred dediny v roku 1942 vyhlásil, že budú brať mladé slobodné židovské dievčatá na prácu, vymysleli Zuzanini rodičia plán, aby susedkine deti nemuseli odísť. Podľa hesla „pod lampou býva najväčšia tma“ sa rozhodli mládež ukryť v podstrešnom priestore sypárne⁸ na konci spoločného dvora. Zuzana im tam počas vypätých dní pred lokálnou deportáciou a počas nej (lebo o ňu išlo) tajne nosila jedlo. Spomína si na to takto: *„Prišla... prišla taká vojna, že prenasledovanie bolo, ich bolo prenasledovanie, tých židoch. Tak oni, znáte, že sa báli [...] Na tým pujdze sa skryli..., no ale ja im tam hore rabinou [rebrík, pozn. MV] odniesla aspoň teplé mlieko. Sme podojili, sme mali päť krav, tak sme podojili a s tým vedierkom, s kýblikom im vyniesla mlieko, a to ráno i večer im tak odniesla. A mama... sme piekli chleby každý druhý deň, aj sme im po jednom chlebe dali...“*

Ukrývanie trvalo niekoľko dní, pokým gardisti neodviedli do okresného mesta židovskú mládež z celého okolia. Potom sa ukrytí mladí ľudia rozhodli, že v noci opustia rodnú dedinu a odídu lesom do vzdialenejších lokalít, kde chceli znova vyhľadať pomoc. Zuzana ešte predtým išla na obecný úrad a vypýtala rodné listy všetkých členov svojej rodiny. Chcela ich dať židovským susedom. Žena na

⁸ Sypáreň – hospodárska budova, stojaca mimo obytného domu. Slúžila na uskladnenie vyláteného obilia, usušeného sena a podobne.

matrike bola podozrievavá, vypytovala sa, načo ich potrebuje. Zuzana nám o tom povedala: „Ja poslala na matriku, to vám ešte nedopovedala, ja poslala na matriku a ja povyberala z nás detí všetky rodné listy. A ja rodné listy povyberala pre mojich bratov a sestry, my sme boli tri dievčatá, a my sme tieto rodné listy tým židovským deťom, F., dali, a oni sa aspoň preukázali, že sú kresťania, mali rodný list už kresťanský náš. A ona mi toto povedala, čo robila na úrade, „A pre koho to berieš toto?“ a ja jej povedám: „Budzeme evakuovať, je vojna, ty znáš dobre, že vojna je, a my budzeme evakuovať.“ „A dže budzeme evakuovať?“ A ja povedám „Budzeme evakuovať tam ku Mikulášu.““

V tom istom roku sa Zuzana podujala aj na ďalšiu riskantnú akciu. Iná židovská kamarátka z ich dediny ju poprosila, či by ju preoblečenú za dedinské dievča nesprevádzala autobusom do 40 kilometrov vzdalenej dediny, kde mala dohodnutý úkryt u kresťanskej rodiny.

„...ja v štyridsať druhom roku prevádzala, tiež to bola moja dobrá susedka, ja prevádzala Sárú, to bola N. sa písala, ja ju prevádzala do Parchovian, bo ona, ona už tam mala dvoch bratov. Bol Šmil, Šmil sa volal, a druhý Jankel. Tak už tam boli, a ešte u tej druhej rodiny... Oni boli bezdetní, ale boli bars dobrí, cirkevne veriaci ľudia. Bars dobré, tak oni tamtych dvoch bratov už mali, a ja tuto Perlu preobliekla do svojich šatov. Ja jej dala... ona nosila šaty, tak ako židovečka bola veľmi pekná, ja jej dala také šaty, ako ja nosím, aj blúzku, i ideme. A ja ji povídam: „Saro, to zo sebe, tu farbu, lak, všetko zoškrať, bo každý si všimne tvojej ruky, ako pujdzeme do autobusa“ [...] A mama mi povedala, že mi nespírajú [nebránia, pozn. MV], že keď jej to pomôže, môžem ísť. No tak ja išla. Ja som bola také smelá, že... ja necítim, že nikomu som nič zlé nezrobila. No a že keď zrobím dobrý skutok, tak aj Pán Boh vidí, a Pán Boh mi za to nebude počítat hriech. Že oni sú národ vyvolený, izraelský, a oni za to nemožu, keď ich taký trest počkal, že sa dočkali prenasledovania.“

Zuzanina rodná dedina bola spoločenstvom ľudí, ktorí sa pomerne dobre poznali, vedeli kto a čo robí. Tak aj ona a jej rodina bola v dedine známa svojimi priateľskými vzťahmi so židovskými susedmi. Miestne authority, miestni reprezentanti režimu (úradníci obecného úradu, gardisti) ich teda evidovali a vysielali varovania.